

ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

УДК 355.452.4(477)

М. Слободянюк (Дніпропетровськ)

НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Ця стаття присвячена з'ясуванню рівня вивченості історії антифашистського руху Опору в Україні. У статті здійснюється змістовний та порівняльний аналіз сучасної української історіографії, встановлюються тенденції наукових пошуків, окреслюються напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: історіографія, антифашистський рух Опору, термінологія.

Величезна заслуга М. Грушевського полягала в тому, що він перший поглянув на історію українського народу як на історію цілком самостійну, незалежну та самодостатню. Автор «Історії України-Руси» сконструював схему, яка об'єднала минувшину різних українських земель в один історичний потік. Це дозволило говорити про єдність української нації у просторі та часі¹. Пізніше відродження української державності стало яскравим прикладом вірності концепції М. Грушевського. Проте якби Михайло Сергійович був живий, йому довелося б знову відстоювати свою концепцію окремого від Росії історичного розвитку України та дописувати свою «Історію України-Руси» до початку ХХІ ст.

Проблема сучасної української історіографії полягає в тому, що вона ніяк не може остаточно позбутися погляду на історію України часів Другої світової війни як на частину історії СРСР (читай — Росії). Така роздвоєність свідомості українського історика проявляється, наприклад, у назві і в змісті праці М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах»². Хоча сам автор у передмові до цієї книги пише про потребу переосмислення «всього тисячолітнього шляху українського народу» та створення «повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу». Подібне ж обминання «гострих кутів» спостерігається в авторів «Новітньої історії України (1900–2000)»³.

Гостро критикує стан роздвоєності історіографії Другої світової війни Ю. Шаповал: «Якщо давати загальну оцінку стану цих досліджень у сучасній Україні, то доводиться констатувати, що вони все ще перебувають

під вирішальним впливом агресивних ретроградів, які ідеологізують і міфологізують цю проблематику, продовжують популяризувати сумнівні стереотипи сталінсько-брежнєвської історіографії... Невеличка когорта відносно молодих... дослідників, здатних мислити незаангажовано, de-facto змушена маневрувати між старими і новими підходами. А це, зрозуміло, не сприяє з'ясуванню багатьох важливих речей. Окрім усього, ще існує чималий комплекс проблем, що його представники «правильних» поглядів вважають зовсім необов'язковим чи не таким уже й важливим для «єдино правильного» уявлення про війну. Тим не менш істина пробиває собі шлях, і ті, хто прагне правди, виокремлюють українські сюжети війни»⁴.

Отже, вже розуміючи необхідність створення нової концепції, ми ще не в силі повністю позбутися радянських стереотипів, щоб не дай Боже, не образити тих, хто внутрішньо продовжує жити в СРСР. Така «політкоректність», «подвійна лояльність» вже відірвала нас від радянської історичної спадщини, але заважає створювати нову історію, національну.

Це проявляється у викладенні подій, в їх оцінці, у виборі тем монографій та підручників, у напрямках досліджень. При розмаїтті конкретно-історичних досліджень з історії руху Опору в Україні, ми не маємо системності ані в цих пошуках, ані в теоретичному осмисленні вже дослідженого. Потрібна розробка державницької концепції новітньої історії України, яка б відмовилася від тієї радянської спадщини, що негативно позначається на наукових дослідженнях, і розробила б власні підходи, термінологію та оцінки подій. Кожен історик має право на власну думку, але разом з тим, є очевидною потреба в розробці узгодженого загальноприйнятого бачення тогочасних подій.

Про потребу «уточнення концептуальних і методологічних підходів, інвентаризацію і перекодування в сучасну наукову мову понятійного апарату... пошук і досягнення термінологічної автентичності» пише О. Лисенко⁵. Великим кроком у цьому напрямі стала підсумкова публікація робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА⁶.

Вивчаючи історію України ми не можемо не бачити, що її червоними лініями (які проходять через усі історичні епохи вітчизняної історії) є:

1) віковічне прагнення українського народу до створення власної держави і боротьба за неї при щонайменшій нагоді (*козацька держава Б. Хмельницького, повстання І. Мазепи та запорожців проти Москви у 1708 р., місія В. Капніста до Берліна, творчість та ідеї Т. Шевченка, Українська національна революція 1917–1921 рр., Акт 30 червня 1941 р., боротьба ОУН-УПА, дисидентський рух, проголошення державної незалежності України у 1991 р. тощо*);

2) прагнення до соборності та відчуття національної єдності українців, в якій би частині України вони не жили (*бажання Б. Хмельницького створити*

Руське князівство «від Дону до Вісли», прагнення І. Мазепи стати гетьманом обох берегів Дніпра, ідеї народовського та громадівського рухів, Злука 1919 р., ідея Української Соборної Самостійної Держави (УССД), похідні групи ОУН, УГВР, ідеї дисидентів, гасло Майдану 2004 р. «Схід і Захід разом» тощо);

3) волелюбність та демократизм українського народу (інститут «віча» у Київській Русі, феномени козацтва та гайдамаччини, ідеї Конституції П. Орлика, селянські повстанські рухи часів Української національної революції 1917–1921 рр., боротьба ОУН та УПА, антифашистський рух Опору, шістдесятницький та дисидентський рухи, помаранчева революція, впливова парламентська опозиція до всіх трьох президентів незалежної України тощо).

Отже, державницька концепція — це не замовчування незручних фактів чи придушення інших теорій, але погляд на історію України періоду Другої світової війни, перш за все, як на процес боротьби українців за самозбереження та власну державу. І навколо цього головного стрижня повинні нанизуватися факти та досліджуватися процеси минулого.

У розв'язанні цього завдання велику роль відіграло б створення узагальнюючої наукової праці з історії руху Опору в Україні. Зокрема першочерговим завданням такої праці є не просто описати минулі події (значною мірою це вже зроблено), а осмислити їх, простежити закономірності генези руху Опору в Україні, порівняти його розвиток з розвитком антифашистського Опору в окремих європейських країнах та в Європі в цілому, зробити певні теоретичні узагальнення.

Але на цьому шляху перед дослідниками постає кілька проблем, серед яких першою є проблема термінології та тлумачення термінів. А саме: застарілість радянської термінології і неузгодженість використання термінів серед сучасних українських дослідників. Оскільки процес визначення спільної термінології ще не завершений, це змушує автора запропонувати свій понятійний апарат.

Насамперед, слід розуміти, що будь-яке поняття не може вважатися досконалим і може мати кілька тлумачень. І це нормально, адже в ході наукового розмаїття та дискусії народжується загальприйнята і зручна термінологія. Проблема «різничитання» вирішується тільки шляхом точного визначення понять, якими користується дослідник. Причому при розробці понятійного апарату має значення не тільки відповідність поняття своєму ж визначенню, але й зручність, «милозвучність» та лаконічність поняття. Наприклад, поняття «Київська Русь», «Візантія», «монголо-татари», «декабристи» не були відомі самим учасникам тих історичних подій, а терміни «фашисти», «німецько-фашистські загарбники» не вповні відповідають тим явищам, до яких їх прийнято застосовувати. Проте, незважаючи на певну

штучність і умовність, ці терміни є вдалими і зручними для використання. Такі ж підходи слід застосовувати і при розробці термінів з історії антифашистської боротьби в Україні.

Досі дискусійним залишається питання про те, кого слід вважати членами руху Опору. Радянські, деякі українські та російські історики відмовляються вважати ОУН та УПА учасниками антифашистської боротьби, звинувачуючи їх в пасивності у веденні антифашистської боротьби, певних контактах і домовленостях з окупантами, в антикомунізмі. Що стосується пасивності, у порівнянні з радянським рухом Опору, то вона пояснювалася відповідною стратегією. Така стратегія була притаманна багатьом некомуністичним учасникам європейського руху Опору і називалася «атантизм», тобто тримання зброї напоготові⁷. Атантизм передбачав накопичення сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів та в чеканні слушного моменту для збройного виступу. Цей аспект позиції ОУН розкривають М. Слободянюк, А. Кентій та Г. Папакін⁸.

Для ОУН і УПА (які були суб'єктом не лише антифашистського, а й національно-визвольного руху) головним ворогом була не Німеччина, а СРСР. Оскільки протинімецький напрямок не був для ОУН і УПА головним, то на початку окупації вони були налаштовані на співпрацю з німцями. Проте гітлерівська окупаційна політика, ігноруючи національні прагнення українців і переслідуючи самостійників, підштовхнула їх у лави антифашистського Опору. Відповідно до пріоритетів у боротьбі, визначався її характер: спершу національно-визвольний, потім — антифашистський. Здійснення масової збройної боротьби, економічних диверсій проти німців визнавалося шкідливим, оскільки посилювало головного з ворогів — СРСР.

Отже, на нашу думку, складовими антифашистського руху Опору слід вважати як радянські, так і українські та польські підпільно-партизанські формування, що ставили за мету звільнення своїх країн від німецько-фашистської окупації. Поділ руху Опору в Україні за національно-політичною ознакою (на радянський, український, польський) органічно співвідноситься з традицією використання подібного поділу щодо інших європейських країн. Давно прийнятими в історичній науці є терміни «австрійський рух Опору», «німецький рух Опору», «польський рух Опору», «французький Опір»⁹ і т.д.

Хоча деякі дослідники продовжують старанно уникати використання термінів «український» чи «радянський рух Опору», в сучасній історіографії поступово складається традиція поділу руху Опору в Україні за національно-політичними течіями. Так, дві основні політичні течії в русі Опору на Україні, одна з яких керувалася радянськими гаслами, а інша — орієнтувалася на створення незалежної України, називають О. Субтельний,

Ф. Турченко, Я. Грицак, В. Семененко і Л. Радченко, Л. Кормич і В. Багацький¹⁰.

Деякі історики доходять висновку про необхідність виділення всередині руху Опору в Україні українського і радянського «рухів», хоча утвердженню такого підходу продовжує заважати невиробленість спільної термінології. Зокрема В. Косик виділяє «національний» і «радянський» рух Опору, Т. Гунчак — «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух», В. Трофимович, В. Стецкевич, І. Муковський та О. Лисенко — «український національний рух Опору», М. Коваль, поруч з іншими, вживає і термін «український рух Опору»¹¹. В А. Русначенка можна зустріти терміни «український рух», «самостійницьке підпілля», «українське підпілля», «українська партизанка», «український визвольний рух», «національно-визвольний рух»¹².

Однак, з одного боку, загальноприйняті терміни повинні бути достатньо широкими, щоб вмістити в себе партизанські і підпільні форми боротьби, ідеологічне забарвлення та національно-територіальну приналежність, з іншого — лаконічними (не такими, як «національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН»¹³, або «український самостійницький підпільний і партизанський рух»), а з третього — не містити в собі тавтології на кшталт «український національний рух Опору». Адже в даному контексті «український» і «національний» є синонімами: якщо він український, то відповідно і національний. Отже, як синоніми, в одному контексті ми можемо використовувати термін «український рух Опору», а в іншому «національний рух Опору».

Доречно сказати, що класифікація суспільно-політичних рухів в Україні за національно-політичною ознакою не є оригінальною. Історики традиційно виділяють три течії в національно-визвольному русі ХІХ ст.: «Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. характеризувалося складним переплетінням українського, російського і польського визвольних рухів»¹⁴. Так само розглядається діяльність політичних партій початку ХХ ст. в Україні: одні з них вважаються загальноросійськими, другі — українськими, треті — польськими або єврейськими.

З огляду на вищесказане, використання терміну «рух Опору» вимагає чіткого розмежування тих, хто вів антифашистську боротьбу на Українських землях у складі радянських підпільно-партизанських формувань, формувань ОУН і УПА та загонів Т. Бульби-Боровця, польських Армії Крайової та Батальйонів Хлопських. Для перших автор пропонує використовувати термін «радянський рух Опору», для других — «український (інакше — національний) рух Опору», для третіх — «польський рух Опору».

До польського руху Опору належали особи (серед них були українці та євреї), які ставили за мету не тільки звільнення території Західної України від німецьких окупантів, але й відновлення на цій території Польської держави в довоєнних кордонах. Причому жоден дослідник не зараховує до польського Опору ані радянські партизанські загони (в тому числі ті, що склалися з етнічних поляків), ані формування ОУН і УПА, що діяли на території Польщі.

Український рух Опору об'єднував не лише оунівців, а й просто осіб, які прагнули створення незалежної Української держави. Його учасники могли стояти, наприклад, на позиціях націонал-комунізму або бути прихильниками Т. Бульби-Боровця.

Хоча більше половини учасників радянських партизансько-підпільних формувань України складала етнічні українці, їх об'єднувало, в першу чергу, почуття причетності до СРСР, усвідомлення себе як «радянських людей», і тільки потім як українців. У більшості своїй в поняття «українець» і «Україна» вони, скоріше, вкладали територіальний, ніж національний зміст. Україну представники цього руху розглядали не інакше, як складову Радянського Союзу. В своїй боротьбі проти окупантів радянські підпільники і партизани пріоритетним вважали захист інтересів СРСР, а не України, або, принаймні, інтереси українського народу були для них невід'ємні від інтересів Радянської держави. Причому таке визначення апріорі не несе в собі негативної оцінки українців, що виступали на боці Москви. Це просто зручна класифікація та констатація факту. Характерно, що в українських землях не було комуністичних підпілля або партизанки, які виступали б за державну незалежність України, інакше їх слід було б зарахувати саме до українського, а не радянського Опору.

З вищеозначених причин ми пропонуємо визначити учасників радянських підпільно-партизанських формувань як учасників радянського руху Опору. Так їх визначати нам дають підставу самі учасники цих течій. Наприклад, учасники радянського Опору в Україні ніколи не називали себе учасниками української підпільної чи партизанської боротьби, українського руху Опору і в організаційному, ідеологічному та політичному плані нічим не відрізнялися від учасників радянського Опору в Білорусії чи Росії. Німецькі окупанти теж чітко розрізняли дві течії руху Опору в Україні: «комуністично-більшовицький», «комуністичний» та «національно-український», «український»¹⁵.

Твердження про те, що українці, які брали участь у радянському русі Опору, мали лояльність до української державності в рамках СРСР, теж не виглядає переконливим. Адже реального наповнення ця «державність» ніколи не мала, натомість сталінський режим виявляв надзвичайну ворожість до будь-яких проявів українського патріотизму. Крім того, сама

українська радянська державність була маріонетковою і нелегітимною, адже була не обрана українським народом, а насаджена російськими більшовицькими багнетами у 1920 р. та навіть за національним складом керівництва не була українською. Відповідно, період 1920–1991 рр. — це не період української радянської державності, а період окупації України радянською Росією.

Легітимним же потрібно вважати забутий істориками уряд УНР в екзилі (якому, до речі, підпорядковувався Т. Бульба-Боровець), потім — Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). В свою чергу, такий державницький підхід ще більше легітимізує боротьбу ОУН і УПА, як боротьбу не проти східних українців чи українського радянського уряду, а проти російського більшовицького окупаційного режиму, якому, на жаль, з різних причин служило багато українців.

Ще однією прогалиною досліджень історії руху Опору залишається слабкий рівень біографічних досліджень. І це незважаючи на те, що життя багатьох діячів руху Опору може стати предметом не тільки історичних розвідок, але й драматичним сюжетом для кіносценаріїв. Серед таких слід назвати Івана Білика, Євгена Стахова, Омеляна Грабця, Ріка Ярого, Степана Руднева тощо. Малодослідженою залишається історія українського руху Опору на Буковині, Закарпатті, Трансністрії, Закарпатті, Берестейщині.

Потребують подальшого дослідження втрати і реальні результати боротьби проти окупантів, взаємовідносини різних течій руху Опору, боротьба різних ідеологій в окупованій Україні, побут, цінності, психологія і поведінка цивільного населення під німецькою окупацією, мотивація різних груп населення до участі в боротьбі з окупантами.

Якщо наукова розробленість багатьох питань з історії організованих форм руху Опору далека від завершення, то ще гіршою є ситуація з дослідженістю пасивного (стихійного, неорганізованого) спротиву (опору) українців під фашистською окупацією. Значна кількість поважних радянських, зарубіжних і сучасних українських дослідників історії України у своїх працях розглядає лише активні (організовані) форми в русі Опору на території України, обходячи увагою пасивний спротив населення¹⁶. Незважаючи на те, що історичною наукою така форма руху Опору називається наймасовішою¹⁷, історіографія Другої світової війни досі не створила жодної спеціальної праці з цієї теми.

Таким чином, сучасний стан вивчення історії руху Опору в Україні потребує вироблення загальноприйнятих термінології та тлумачення термінів у рамках державницької концепції новітньої історії України. Дискусія, яка може виникнути серед науковців, щодо вироблення такої концепції, термінології, та власне узгоджена термінологія можуть сприяти теоретичному осмисленню руху Опору в Україні, як явища, та активізації конкретно-

історичних досліджень з цієї теми. Зокрема це допоможе продовженню досліджень з діяльності польського руху Опору на Західній Україні та українського руху Опору у Східній Україні; дослідженням так званих «білих» партизанських загонів; встановленню невоєнних втрат, завданих окупантам, та внеску України у Перемогу; з'ясуванню реакції різних соціальних прошарків населення на окупаційний режим та мотивів участі в русі Опору; переоцінці періодизації та ролі радянського партизанського руху в боротьбі з фашизмом і, врешті-решт, створення фундаментальної праці «Антифашистський рух Опору в Україні».

Крім того, це сприятиме деміфологізації історичного минулого нашого народу, утвердженню ідеї самодостатності і цілісності української історії. В свою чергу, це дасть можливість визначити заслугуючу на довіру історичну пам'ять, котра буде служити «основою для колективної ідентичності і діяльності» українців¹⁸.

¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К, 1996. — С. 80.

² Україна крізь віки. У 15-ти т. — Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — 335 с.

³ Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К., 2002. — С. 343, 355, 366–377.

⁴ Шаповал Ю. Українська Друга світова // Дзеркало тижня. — 2005. — 23 квітня — 6 травня.

⁵ Лисенко О. Нерозв'язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн // Дзеркало тижня. — 2004. — 30 жовтня – 5 листопада.

⁶ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історичні нариси. — К., 2005. — 495 с.

⁷ Див.: Деборин Г.А., Тельпуховский Б.С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, дораб. — М., 1975. — С. 304.

⁸ Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 166, 167; Кентій А.В., Папакін Г. В. Стратегія «двофронтової» боротьби ОУН-УПА у 1941–1944 рр.: мовою документів, очима історика // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 163–169.

⁹ Яблонский Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время Второй мировой войны // Вторая мировая война. Матер. науч. конф.-ции. В 3-х кн. — Кн. 3. — М., 1966. — С. 39; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы Второй мировой войны: Указатель литературы, опубликованной в СССР на

русском языке в 1939–1968 гг. — Казань, 1969. — С. 9, 16; Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. — М., 1991. — С. 5–8.

¹⁰ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991. — С. 410–413; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. В 2-х ч. — Ч. 1. — К., 1994. — С. 328–330; *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 241–249; Історія України: нове бачення. У 2-х т. — Т. 2. — К., 1996. — С. 313; *Семененко В.И., Радченко Л.А.* История Украины. Изд. 2-е, испр. и доп. — Харьков, 1999. — С. 400; *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. — Харків, 2000. — С. 407.

¹¹ *Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 227; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — К., 1993. — С. 249; *Трофимович В.* Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). — Львів, 1995. — С. 70; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996. — С. 19; Назв. праця. — С. 148; *Стецькевич В.В.* Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С. 6062.

¹² *Русначенко А.* Народ збурений: (Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках). — К., 2002. — С. 3–5.

¹³ *Світлична Н.* Історія України: Навч. посібник. — 2-е вид., випр. і доп. — К., 2002. — с. 202.

¹⁴ *Турченко Ф.Г., Мороко В.Н.* История Украины. Конец XVIII — начало XX века. Учебник для 9 класса. — Запорожье, 1999. — С. 208.

¹⁵ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 2276, оп. 1, спр. 44, арк. 100; Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 131, арк. 50; Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 308, арк. 57.

¹⁶ *Субтельний О.* Назв. праця. — К., 1991. — С. 410; *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 230; *Трубайчук А.* Друга світова війна. — К., 1995. — С. 85–90; *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 236; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. — Ч. 1. — К., 1998. — С. 328; *Семененко В.И., Радченко Л.А.* Назв. праця. — С. 400, 404.

¹⁷ Военный Энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 167.

¹⁸ *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 18, nos. 1–2 (Summer-Winter 1993). — P. 53.

Слободянюк М.А. Насущные проблемы изучения движения Сопротивления в Украине.

Эта статья посвящена определению уровня изученности истории антифашистского движения Сопротивления в Украине. В статье осуществляется содержательный и сравнительный анализ современной украинской историографии, определяются тенденции научных поисков и направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: историография, антифашистское движение Сопротивления, терминология.

Slobodyanyuk M. Today's problems of studying of the anti-Nazi resistance movement in Ukraine.

This article is dedicated to determining the level of knowledge the history of the anti-Nazi resistance movement in Ukraine. The article contains an intensional analysis and comparative analysis of the modern ukrainian historiography. It defines tendencies of scientific researches and trends of further studies.

Key words: historiography, anti-Nazi resistance movement, terminology.